

บทที่ 2

ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดพระบรมราชโบายทางการเมือง
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะนำหน่วยการเมืองของพระองค์ไป
ไปในลักษณะใด ส่วนหนึ่งย่อมขึ้นอยู่กับประสบการณ์จากสิ่งแวดล้อมที่พระองค์เผชิญมาใน
ชีวิตของพระองค์ตั้งแต่แรกประสูติ อีกส่วนหนึ่งย่อมเกิดขึ้นจากปัจจัยที่เป็นสถานการณ์
แวดล้อมในขณะนั้น ๆ เพราะแนวความคิดและพฤติกรรมทางการเมืองของบุคคลนั้น เกิด
จากกระบวนการเรียนรู้จากสภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม
ของสังคมที่บุคคลนั้นอาศัยอยู่¹

ดังนั้นในบทนี้ จึงเป็นการพิจารณาถึง ประสบการณ์ในอดีตของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย และสถานการณ์ทางการเมืองในสมัยของพระองค์ในฐานะเป็น
ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดพระบรมราชโบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ประสบการณ์ก่อนขึ้นครองราชย์

ประสบการณ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก่อนขึ้นครองราชย์
ย่อมขึ้นอยู่กับภูมิหลังชาติกำเนิดของพระองค์ นับแต่ทรงพระราชสมภพ เมื่อวันที่ 24
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2310² ที่บ้านบางช้าง อัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม หลังจาก

¹Michael Rush and Phillip Athoff, Introduction to Political Sociology (London: Western Printing Service Press, 1971) p. 16.

²สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชวงศ์, "เทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย" ใน เทศนาพระราชประวัติและพงสาวดารกรุงเทพฯ (พระนคร:
กองวิชาการ, กระทรวงธรรมการ, 2481). หน้า 5-6.

ที่หน้าศึกกรุงศรีอยุธยาแตกได้ 10 เดือน ทรงเป็นบุตรชายคนโตของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ประมุขศัตรีแห่งราชวงศ์จักรี กับ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี แต่ตอนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชสมภพนั้น พระราชบิดา ยังไม่ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ มีพระนามเดิมว่าทองด้วง ฐานะทางการเมืองและสังคมไม่พบหลักฐานชั้นต้นบ่งว่ามีสถานภาพใด มีแต่หลักฐานชั้นรองเล่าไว้ต่าง ๆ กัน คือ เมื่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชสมภพนั้น พระราชบิดา เป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังไม่ได้รับราชการ เป็นแต่อาศัยมีสังกัดอยู่ในพระองค์เจ้าอาทิตย์⁴ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พระราชบิดา ซึ่งมีพระนามเดิมว่าทองด้วงได้สมรสกับธิดาคหบดีชาวมอญ ที่มีบรรพบุรุษเป็นคหบดี คำลัทธิ⁵ ซึ่งมีนามว่า "นาค" และได้มาอยู่กับภรรยาที่อัมพวา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงพระราชสมภพที่ อัมพวา ได้พระนามว่า นิม จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระชนมายุได้ 2 พรรษา พระราชบิดาได้เข้าถวายตัว รับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2311 หลังจากที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ที่กรุงธนบุรี ถูกต้องตามประเพณีแล้ว ได้เป็นพระราชวรินทร์⁶ การรับราชการของพระราชวรินทร์มีความก้าวหน้าพอสมควร ได้รับการเลื่อนยศและตำแหน่งขึ้นเรื่อย ๆ จนได้เป็นพระยาจักรี

³ เรื่องเดียวกัน

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ปฐมวงศ์" ใน พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่อง (พระนคร: พิมพ์ในงานพระศพพระองค์เจ้าประดิษฐาสารี, 2505), หน้า 90.

⁵ ลำดับราชินิกุลบางช้าง, (พระนคร: พิมพ์ในงานศพพูนวรินทร์สัตยจร, 2501), หน้า 63.

⁶ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, (พระนคร: กรมวิชาการ, กระทรวงธรรมการ, 2479), หน้า 36-37.

ที่สมุหนายก ประมาณ พ.ศ. 2317⁷ ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับขุนนางในระบบราชการ ส่วนกลาง กลุ่มเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยาเหมือนกันแล้ว พระยาจักรี นับว่า ก้าวหน้าทางราชการมากกว่าผู้อื่น เพราะในปี พ.ศ. 2323 พระยาจักรีได้เป็น เจ้าพระยา นั้น ยังไม่มีขุนนางส่วนกลางผู้ใดได้เป็นเจ้าพระยาเลย⁸ อาจจะเป็นเพราะ สถานการณ์บ้านเมืองมีศึกสงครามบ่อยครั้ง ประกอบกับความสามารถของพระยาจักรีเอง เมื่อมีโอกาสได้ออกทำสงครามร่วมกับเจ้าพระยาสุรสีห์⁹ ทำให้ได้รับความไว้วางใจ มอบหมายให้ เป็นนายทัพมากขึ้น เช่น โปรดาให้ไปจัดการดูแลราชการในเขมร¹⁰ โปรดาให้ยกทัพไปสกัดหลังทัพพม่า ที่ปราจีนบุรี และ ฉะเชิงเทรา ใน พ.ศ. 2316¹¹ กล่าวได้ว่า หลังปี พ.ศ. 2318 พระยาจักรีกลายเป็นแม่ทัพหลวงออกทำสงครามเกือบ ทุกครั้ง และส่วนหนึ่งเนื่องจากพระเจ้ากรุงธนบุรี มีใ้ได้ออกทำศึกอีกหลังจากศึกพม่าที่ เมืองพิษณุโลกแล้ว¹² จากการได้ทำราชการสำคัญในกองทัพ ทำให้มีคนอยู่ในสังกัด มากขึ้น เพื่อใช้ เป็นกำลังราชการ ปรากฏว่า เจ้าพระยาจักรียัง เป็นที่ฝากเนื้อฝากตัว

⁷ พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม, (พระนคร: ก้าวหน้า, 2507), หน้า 690.

⁸ ประชุมหมายเหตุรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 46-47).

⁹ เจ้าพระยาสุรสีห์(บุญมา) เป็นน้องชายเจ้าพระยาจักรี เป็นทหารคนสนิทของ พระเจ้ากรุงธนบุรี มีความสามารถในการรบ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เป็นกรมพระราชวังบวร-สถานมงคล หรือเรียกกันว่า "กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท"

¹⁰ พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม, หน้า 688.

¹¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65, (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 137, 141-142.

¹² กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร เทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2516), หน้า 6-15.

ของพวกข้าราชการ เชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยาอีกไม่น้อย¹³ เพราะตระกูล
เจ้าพระยาจักรี เป็นตระกูลใหญ่ มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ กับ เชื้อสายขุนนางเก่า
สมัยอยุธยาอย่างกว้างขวาง และได้ถวายบุตรหลานเข้ารับราชการ กับพระเจ้า
กรุงธนบุรีทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เช่น เจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าฟ้าหญิงทองคำ ธิดาของ
กรมพระเทพสุขาวดี (สา) พี่สาวเจ้าพระยาจักรี และเจ้าฟ้าหญิงฉิมใหญ่ (พระมารดา
กรมขุนกษัตริย์) ธิดาเจ้าพระยาจักรี ฉะนั้นตระกูลเจ้าพระยาจักรีจึง เป็นตระกูลที่
เด่นมีอำนาจบารมีที่มั่นคงที่สุดในปลายสมัยธนบุรี เจ้าพระยาจักรีจึงมีฐานอำนาจทาง
การเมืองมั่นคงขึ้น เมื่อกรุงธนบุรีเกิดจลาจลใน พ.ศ. 2325 เจ้าพระยาจักรีจึงสามารถ
ปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ สถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้น มีผลให้สถานภาพของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เปลี่ยนจาก “เด็กชายฉิม” บุตรชายขุนนางผู้ใหญ่
ในกรุงธนบุรี เป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร¹⁴ ได้รับราชการ
ใกล้ชิด พระราชบิดามาตลอด จึงได้รับพระราชทานอิสริยยศและตำแหน่งสูงสุดของ
พระบรมวงศานุวงศ์ คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งมหาอุปราชก่อนขึ้น
ครองราชย์

ดังนั้นกล่าวได้ว่าสถานภาพทางสังคม และการเมืองของพระราชบิดา ส่งผล
ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีสถานภาพในสังคม ตั้งแต่ เด็กชายฉิม
สามัญชน บุตรชายขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงธนบุรี จนอายุได้ 16 พรรษา สถานภาพ
ได้เปลี่ยนไป ตามบทบาทที่ทรงได้รับ นับตั้งแต่ กรมหลวง จนถึง กรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ภูมิหลังชาติกำเนิด และสถานภาพดังกล่าวนี้ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้

¹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 211-222.

¹⁴ “เทศนาพระราชประวัติรัชกาลที่ 2.” หอสมุดแห่งชาติ, หมวดธรรมคดี
หมู่ประวัติ เลขที่ 003.1/12.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้รับประสบการณ์ชีวิตอย่างกว้างขวางก่อนขึ้นครองราชย์ ในที่นี้จะแบ่งพิจารณาประสบการณ์ของพระองค์ ออก เป็นประสบการณ์ทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม พร้อมกับชี้ให้เห็นว่าประสบการณ์เหล่านี้มีอิทธิพลต่อการกำหนดพระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อขึ้นครองราชย์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ประสบการณ์ทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทรงถือกำเนิดขึ้นในตระกูลขุนนาง ที่มีบทบาทสำคัญทั้งในด้านการทหารและพลเรือน เอื้อให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับประสบการณ์ทางการเมืองที่สำคัญ ๆ 2 ประการคือ

1.1 ประสบการณ์ทางการทหาร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เจริญพระชันษาขึ้นในช่วงเวลาที่บ้านเมืองมีศึกสงครามบ่อยครั้ง เนื่องจากอยู่ในระยะสร้างความมั่นคงให้กับราชอาณาจักรที่ฟื้นตัวขึ้นมาใหม่ พระราชบิดาจึงออกสงครามมากขึ้น โดยเฉพาะหลังจาก พ.ศ. 2317 ได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หรือ ฉิม ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุได้ 8 พรรษา ติดตามไปในกองทัพด้วยทุกครั้ง ในช่วงพระชนมายุ 15 พรรษาแรก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเสด็จพระราชบิดาไปในกองทัพถึง 7 ครั้ง¹⁵ หลังจากพระชนมายุได้ 16 พรรษา พระราชบิดาปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยเสด็จพระราชบิดาไปราชการสงครามอีก 4 ครั้ง คือ

พ.ศ. 2328 โดยเสด็จพระราชบิดาไปในกองทัพหลวงที่ยกไปเป็นกองทัพหนุนกองทัพกรมพระราชวังบวรสุรสีหนาทที่ยกไปปราบทัพพม่า คราวศึกพระเจ้าปะดุงที่ลาดหญ้า และทำดินแดน แขวงเมือง กาญจนบุรี(เก่า)

¹⁵

สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม .1 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำชูสุสภา, 2505), หน้า 5-7.

พ.ศ. 2335 โดยเสด็จพระราชบิดาไปตีทวาย คราวนี้ ทรงดำรง
ตำแหน่งยกกระบัตรทัพ¹⁶

พ.ศ. 2336 โดยเสด็จพระราชบิดา ยกกองทัพหลวงไปตีอังวะ

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเสด็จพระราชบิดาไป
ราชการสงครามตั้งแต่ทรงพระเยาว์ จนพระชนมายุได้ 36 พรรษา เมื่อคราวไปตีอังวะ
รวมทั้งหมด 11 ครั้ง นับเป็นจำนวนไม่น้อยเลย ที่จะทำให้พระองค์ได้ประสบการณ์เกี่ยว
กับการทำศึกสงคราม นับตั้งแต่การเตรียมป้องกันบ้านเมือง การจัดทัพ ยุทธวิธีในการตั้ง
รับศึกตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ในกองทัพ เช่น ปัญหาการติดฝืนของทหาร ดังที่ทรงชี้ให้เห็น
ปัญหานี้ไว้ในพระราชบัญญัติห้ามสูบฝืน ว่า ทหารในกองทัพที่ติดฝืน เมื่ออดฝืนไม่มีกำลังทำ
ราชการ ทำให้เสียราชการ¹⁷ นอกจากนี้พระองค์ได้ถ่ายทอดประสบการณ์และความรู้
เกี่ยวกับ ยุทธวิธีในการทำศึกสงครามไว้ในงานพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ที่ทรง
พระราชนิพนธ์ใหม่ในคอนถันรัชกาล ประมาณ พ.ศ. 2354-2356 และจบลงประมาณ
พ.ศ. 2357-2361¹⁸ พระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ทรงถ่ายทอดประสบการณ์
เกี่ยวกับราชการสงครามไว้อย่างละเอียดหลายตอน นับตั้งแต่การเตรียมทัพ การจัดทัพ

¹⁶ ตำแหน่งยกกระบัตรทัพ คือ ตำแหน่งควบคุมเครื่องใช้ทหารทุกอย่างรวมทั้ง
เสบียงอาหาร ยกเว้นอาวุธปืนและกระสุน ปัจจุบันคือกรมพลธิการ

¹⁷ เสถียร ลายลักษณ์, "พระราชบัญญัติห้ามสูบฝืน" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: เติลิเมล์, 2478), หน้า 54-55.

¹⁸ เสาวลักษณ์ อนันตศานต์, วรรณกรรมรัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, 2522), หน้า 17.

คามกระบวนศึก และคำราพิชัยสงครามเป็นรูปสลัคว้าง ๆ ยุทธวิธีที่ปรากฏในเรื่องก็เป็นยุทธวิธีที่ใช้ในสมัยนั้น เช่น วิธีการหาข่าวศึกของ กรุงคทา ใช้วิธีจับฝ่ายข้าศึกมาบังคับให้ข่าวการเคลื่อนไหวของข้าศึก ที่จะเป็นประโยชน์ต่อกองทัพ¹⁹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ก็ได้กล่าวไว้เกี่ยวกับการจับคนของฝ่ายข้าศึกมาบังคับให้ข่าวการเคลื่อนไหวของข้าศึก²⁰ หรือยุทธวิธี การรับศึกของกรุงคทา และท้าวกระหมังกุหนิง ก็ใช้วิธีการยกทัพออกไปตั้งค่ายตามจุดต่าง ๆ แล้วซักปีกกาถึงกัน²¹ ซึ่งวิธีการตั้งค่ายนอกเมืองดังกล่าวนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ กล่าวไว้ใน "ไทยรบพม่า" ว่า "...กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพออกจากกรุงเทพฯ... ยกไปถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ให้ตั้งค่ายมั่นในทุ่งลาดหญ้า ที่เชิงเขาบรรทัด เป็นหลายค่าย ซักปีกกาถึงกัน คอยสกัดกองทัพพม่าไม่ให้ลงมาจากเขาได้..."²²

ยุทธวิธีในการตั้งรับศึกดังกล่าวมานี้ ใช้ในการรับศึกพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า แขวงเมืองกาญจนบุรี ใน พ.ศ. 2328 เป็นยุทธวิธีที่แตกต่างไปจากเดิมที่ไทยเคยใช้วิธีการตั้งรับที่พระนคร²³ แต่คราวนี้พม่าเปลี่ยนยุทธวิธีใหม่ โดยการยกทัพเข้ามาพร้อมกันหลายทาง

¹⁹

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องอิเหนา (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2508), หน้า 284-285.

²⁰

คำให้การของสาตตะนะองเรื่อง เหตุการณ์ในพม่าและพม่ายกมาตีมาลาญ, "หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1172 เล่มที่ 5.

²¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องอิเหนา, หน้า 292.

²²

สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ไทยรบพม่า ฉบับรวมเล่ม พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: แพร่วิทยา, 2524), หน้า 565.

²³

เรื่องเดียวกัน, หน้า 566-567.

แทนที่จะเข้ามา เป็นกลุ่มใหญ่ทาง เชียงใหม่ หรือ กาญจนบุรี ดังที่ เคยศึกกรุงศรีอยุธยา ไทยจึงต้องใช้ยุทธวิธีออกไปตั้งรับนอกเมือง ในบริเวณยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ๆ ก่อน เพราะกำลังทัพไทยช่วงนั้นไม่สามารถที่จะรับทุกทางพร้อมกันได้ และกองทัพพม่าที่เข้ามาทางกาญจนบุรี เป็นกองทัพหลวง มีกำลังพลมากถึง 4 กองทัพรวมกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงโปรดฯ ให้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ยกกองทัพใหญ่กว่าทุกทัพไปตั้งรับศึกพม่าที่ทุ่งลาดหญ้าดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ได้เสด็จยกกองทัพหลวงหนีไปจากกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยเสด็จพระราชบิดาในกองทัพหลวงครั้งนี้ด้วย จึงทำให้ทรงได้รับประสบการณ์ เกี่ยวกับยุทธวิธีการตั้งรับศึก ครั้งนี้ และเป็นที่ประทับใจพระราชนิพนธ์ จึงได้นำมาเขียนไว้ในงานพระราชนิพนธ์ดังกล่าว

นอกจากนี้พระองค์ยังได้แสดงออกถึงความรู้สึกนึกคิด คอสภาพสงครามไว้ในงานพระราชนิพนธ์ เรื่องอิเหนาหลายลักษณะ เช่น

“ความรู้สึกดีใจของทหาร เมื่อได้รับคำสั่งให้ถอนทัพกลับบ้าน เมือง ที่บาดเจ็บป่วย ไข้ยู่ก็รู้สึกหาย เจ็บป่วยทันที”²⁴

แสดงความคิดในการตัดสินใจทำสงคราม ว่าจะต้องคิดให้รอบคอบและมีเหตุผล คำนวณกำลังกองทัพทั้งฝ่ายตนและฝ่ายศัตรูให้ถ้วนถี่ ทรงถ่ายทอดออกมาเป็นความคิดของ ท้าวปาหังและประหมั้น น้องชายท้าวกะหมิงกฤษณี ที่ทัดทานมิให้ท้าวกะหมิงกฤษณี ยกทัพไปตีดาหา เพื่อแย่งตัวนุชมาไว้วิหยาสะก่ามูรชราย เพราะดาหา เป็นเมืองใหญ่ที่มี เมืองพี่เมืองน้องใหญ่ ๆ อีกสามเมือง เมื่อดาหาตีศึกสงครามจะต้องยกมาช่วย จะกลายเป็นศึกกระหนาบหน้าหลัง เหลือกำลังที่กองทัพเมืองเล็ก ๆ จะรับได้ ควรจะตรึกตรองให้รอบคอบ มิฉะนั้นประชาชนจะเดือดร้อน²⁵

²⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, เรื่องอิเหนา, หน้า 95.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 266-267.

แสดงความรู้สึกตื่นตกใจของประชาชน เมื่อทราบว่าบ้านเมืองจะมีศึกสงคราม ไว้ในอิเหนาหลายคน เช่น ความรู้สึกตื่นตกใจของประชาชนชาวเมืองนุหราชัง เมืองหน้าด่านของเมืองคาหา เมื่อกองทัพใหญ่ของท้าวกระหมิงกุกหนิงยกมาตี²⁶ หรือคน ชาวเมืองเล็ก ๆ ตื่นตกใจ กองทัพอิเหนา เมื่อคราวแปลง เป็นโจรป่าคิดตามหานางนุชมา ทรงบรรยายความรู้สึกตื่นตกใจ และพฤติกรรมที่แสดงออกของชาวเมืองได้อย่างละเอียด ละเอียด ว่า "ค่างก็อุ้มลูกดูดหลานวิ่งหนี บ้างก็ตกใจวิ่งไม้ไทวี่นึ่งบริกรรมสวดมนต์ บ้างก็เข้าไปแอบ อยู่ในห้องตัวสั้นจันงก คนแก่คนเฒ่าก็สนใจกันไปทั้งเมือง"²⁷

ความรู้สึกนึกคิดต่อสภาพสงคราม ที่ทรงใส่ไว้ในพฤติกรรมตัวละครในงาน พระราชนิพนธ์ เรื่องอิเหนา ดังกล่าวมานี้ ชี้ให้เห็นว่าทรงมีประสบการณ์เกี่ยวกับด้านการ ทำศึกสงครามอย่างกว้างขวางทุกแง่มุม ทั้งในสภาพการตัดสินใจของผู้นำ ความรู้สึกของทหาร ความรู้สึกของประชาชน ความรู้สึกของผู้สูญเสียญาติพี่น้องไปในการทำสงคราม ทรงบรรยาย ไว้อย่างละเอียดลึกซึ้ง การถ่ายทอดประสบการณ์เกี่ยวกับพฤติกรรมความเป็นอยู่ของราษฎร สามัญ ทั้งพลเรือน ทหารและนางกำนัลนี้จึงเป็นข้อแตกต่างของ "อิเหนา" บทพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับ อิเหนา บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²⁸

ประสบการณ์ทางการทหาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีความรู้ความเข้าใจทั้งในด้านยุทธวิธี และมีภูมิตำต่าง ๆ ในการทำสงคราม เช่น

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 284-286.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 581.

²⁸ เสาวลักษณ์ อนันตศาสน์, วรรณกรรมรัชกาลที่ 2, หน้า 80 - 82.

การสั่งเสียบึงอาหาร การหาข่าวการเคลื่อนไหวของฝ่ายศัตรู ตลอดจนความเดือดร้อน การสูญเสียที่จะได้รับจากการทำสงคราม ซึ่งประสบการณ์ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นพื้นฐานของพระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะเห็นได้ว่า เมื่อ พ.ศ. 2352 พม่ายกกองทัพเข้ามาตีหัวเมืองภาคใต้ของไทย ทั้งทางบกและทางเรือ โปรดฯให้ยกกองทัพจากกรุงเทพฯ ลงไปรับศึกที่เมืองเพชรบุรี เป็นการใช้ยุทธวิธีการตั้งรับศึกนอกเมือง และที่สำคัญเน้นให้เห็นว่าทรงมีพระบรมราโชบายจะใช้ยุทธวิธีการตั้งรับศึกดังกล่าวนั้น ก็คือการเตรียมการป้องกันพระราชอาณาจักร ทรงเน้นการสร้างความมั่นคงทางทหารตามเมืองยุทธศาสตร์และแก้ไขปรับปรุงจุดบกพร่องของเมืองยุทธศาสตร์เหล่านั้นให้ดีขึ้น และจากการปรับปรุงเมืองยุทธศาสตร์ จะเห็นได้ว่า เน้นเมืองตามเส้นทางการเดินทางของพม่ามากกว่าอย่างอื่น พร้อมกับสะสมเสบียงอาหาร ห้ามการสูบฝิ่น ดังนี้ เป็นต้น ล้วนแต่ชี้ให้เห็นถึงการได้แนวทางในการดำเนินพระบรมราโชบาย เตรียมการป้องกันราชอาณาจักร จากประสบการณ์ทางทหารของพระองค์ทั้งสิ้น

1.2 ประสบการณ์ทางการเมืองภายในราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงได้รับการฝึกหัดอบรมจากครอบครัว ให้มีความรู้ ความชำนาญ ทั้งทางด้านทหาร และพลเรือน มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เพื่อให้มีคุณสมบัติพร้อมที่จะสืบทอดตำแหน่งหน้าที่ราชการความบรรพบุรุษ ได้ก้าวหน้าสืบไปอาจเป็นเพราะการได้ขึ้นมาใช้อำนาจของพระราชบิดา ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงแนวความคิดของชนชั้นปกครองในสมัยนั้นว่า ผู้ปกครองที่ดีไม่ใช่คนที่มีความสามารถในด้านการรบ แต่ต้องมีความรู้ในด้านพลเรือนด้วย เพราะสังคมนั้นประกอบด้วยสถาบันและระเบียบวิธีการหลายอย่างที่ ไม่เกี่ยวกับการรบ

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้รับการฝึกหัดอบรมทางด้านพลเรือนด้วย โดยเริ่มจากเข้ารับการศึกษาอักษรวิธีจากสำนักพระวันรัต (ทองอยู่)

วัดบางหัวใหญ่ ซึ่งเป็นสำนักที่มีชื่อเสียง ในการฝึกหัดคอบรมบุตรหลานขุนนาง ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระปรีชาสามารถในการใช้อักษรวิธียุคโบราณเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากงานพระราชนิพนธ์ทั้งร้อยแก้ว เช่น ร่างคราเมืองเวียงจันทน์ ที่เขียนบรรยายสภาพต่าง ๆ ในสวนขวา ไปให้เจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ ได้อย่างละเอียดละออไพเราะมาก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อว่า เป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย²⁹ อีกทั้งงานพระราชนิพนธ์วรรณคดีบทละครต่าง ๆ เป็นที่ประทับใจของผู้อ่าน ผู้ฟังในสมัยนั้น จึงได้แพร่หลายสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน เพราะวรรณกรรมนี้ เมื่อถูกเผยแพร่ออกไปแล้วย่อมเป็นสมบัติของผู้อ่าน ผู้อ่านย่อมมีเสรีภาพที่จะเลือกถ่ายทอสิ่งที่ตนประทับใจสืบทอด ๆ กันมา และวรรณกรรมพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอิเหนา ขุนช้างขุนแผน และบทละครนอก 6 เรื่อง ซึ่งความสามารถด้านกวีนิพนธ์ของพระองค์ช่วยให้ทรงสามารถใช้วรรณกรรมให้เป็นประโยชน์ทางการเมืองได้อย่างแนบเนียน จะเห็นได้ว่า ทรงเลือกวรรณคดี ที่มีโครงเรื่องคล้ายกับ การดำรงชีวิตในครอบครัวของชนชั้นต่าง ๆ ในยุคนั้น มานิพนธ์เรียบเรียงขึ้นใหม่ พระราชนิพนธ์เหล่านี้มีส่วนในการปลูกฝังแนวความคิด อันเป็นประโยชน์ต่อการจัดระเบียบสังคม ดังจะได้กล่าวละเอียดต่อไป³⁰

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์จักรี ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เปลี่ยนสถานภาพ เป็น "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า" มีอิสริยยศ ชั้น "กรมหลวง" การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลต่อการได้รับประสบการณ์การเรียนรู้ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระ

²⁹ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี,

หน้า 405-408.

³⁰ ดูรายละเอียดในบทที่ 3 หน้า 68.

พระพุทธเลิศหล้านภาลัยอยู่มาก กล่าวคือ ทำให้ต้องเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด จึงได้เรียนรู้ทางรัฐประศาสนศาสตร์ และราชประเพณี จากการได้ฟังคดีข้อราชการ ที่ขุนนางข้าราชการกราบบังคมทูล และวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงบัญชาราชการการเมืองภายใน และการเมืองภายนอกพระราชอาณาจักร ได้เรียนรู้พระบรมราโชบาย ในการบริหารราชการบ้านเมืองของพระราชบิดา อย่างใกล้ชิดตลอดมา

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ศึกษาเรียนรู้ราชกิจจากพระราชพงศาวดาร ซึ่งค่อนข้างแพร่หลายอยู่ในหมู่ชนชั้นปกครอง สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จะเห็นว่า มีการรวบรวม คัดลอกพระราชพงศาวดาร มีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และเรียบเรียงเรื่องราวสืบต่อมาถึงสมัยกรุง เทพฯ³¹ มีการเรียบเรียง เรื่องราวของราชอาณาจักรไทยขึ้นเป็นภาษาไทยและภาษามาลี³² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้มีส่วนร่วมในการสร้างพงศาวดารด้วย โดยเฉพาะ การสร้างพงศาวดารเหนือ โดยรับสั่งให้พระยาวิเชียรปรีชา (น้อย) รวบรวมเรียบเรียงพงศาวดารเหนือขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2350 ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พร้อมกับ เรื่องราวเกี่ยวกับราชอาณาจักรไทยก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา³³

³¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ: ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2505), หน้า 5.

³² David K. Wyatt, "The Abridged Royal Chronicle of Ayudhya of Prince Paramanuchit Chinorot." JSS 61.1 (Jan. 1973) p. 25-30.

³³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา เอกสารวิชาการหมายเลข 14. สถาบันไทยคดีศึกษา (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523) หน้า 13-18.

กล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงได้ศึกษาเรียนรู้ พระราชพงศาวดารไทย ตำราการเมือง ที่ชนชั้นปกครองยุคสมัยนั้น ควรได้ศึกษาไว้ เป็นบทเรียนทางการเมือง นับเป็นการสร้างเสริมประสบการณ์ทางการเมืองทางหนึ่ง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เข้าเฝ้ารับใช้ใกล้ชิด ทำราชการตามพระราชประสงค์ตลอดมานั้น พระองค์ทรง ได้รับทราบความไม่ลงรอยกันระหว่างวังหน้ากับวังหลวง ที่ต่างก็มีความระแวงไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน นำไปสู่ความบาดหมางของข้าราชการทั้งสองฝ่ายด้วย³⁴ ดังที่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ได้กล่าวถึงบทบาทของ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในการแก้ปัญหาความบาดหมางระหว่างข้าราชการวังหน้าและวังหลวงไว้ว่า เมื่อคราวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา เสด็จไปวังหน้าเพื่อเยี่ยมพระอาการ ข้าราชการวังหลวงจึงต้องไปจัดตั้งกองรักษาพระองค์ที่วังหน้า แต่ ข้าราชการวังหน้าไม่ยอมให้เข้าไปจัดตั้งกองรักษาพระองค์ได้ เจ้าพระยาธรรมาพิพิธ (สน) สมุหนายกต้องไปทูล เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นไปเป็นประธานจัดตั้งกองรักษาพระองค์ เหตุการณ์จึงได้เรียบร้อย³⁵ การกระทำดังกล่าวของข้าราชการวังหน้า สะท้อนสภาพการเมืองภายในขณะนั้นว่า ไพร่วังหน้าเป็นอิสระจากการควบคุมของพระมหากษัตริย์นับ เป็นปัญหาการเมืองที่ล่อแหลม คือความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง แต่อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ครั้งนี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นฐานอำนาจทางการเมืองของ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขณะนั้นอีกด้วย แสดงให้เห็นว่า ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ที่เป็นที่ยอมรับอำนาจ

³⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์งานพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตรนาคูรณดี ณ. วัดเทพศิรินทราวาส (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2470), หน้า 314.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 264.

กันทั้งในวังหลวงและวังหน้าไม่น้อย เหตุการณ์ครั้งนี้ เป็นประสมการณ์อันสำคัญของ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ทำให้พระองค์เห็นอำนาจของพระบรมวงศานุวงศ์ ที่เป็นต้นเหตุของการระแวงซึ่งกันและกันในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ จึงต้องหาทางแก้ไข จะเห็นว่า เมื่อคราวทำพิธีอุปราชภิเษก พระองค์พระราชทานแต่งตั้งข้าราชการวังหน้าให้ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ด้วยเลย ข้าราชการที่พระราชทานแต่งตั้ง ส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหรือข้าราชการวังหลวง³⁶ โดยเฉพาะหัวหน้าข้าราชการในบวรราชวัง โปรดเกล้าฯแต่งตั้งพระญาติที่ทรงไว้วาง พระราชหฤทัยในความจงรักภักดี เท่ากับว่าพระมหากษัตริย์ทรงเข้าควบคุมไพร่ของ มหาอุปราชทางอ้อมนั่นเอง ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดของพระบรมราชาบายนี้ในบทต่อไป

2. ประสมการณ์ทางสังคม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เจริญพระชันษาขึ้นในสมัยที่บ้าน เมืองมีศึกสงครามบ่อยครั้ง ไพรซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการรบและการส่งเสบียงอาหาร จึงรับภาระหนัก ไพรจึงหลบหนีเข้าป่าบ้าง หนีไปบวช หรือไปแอมแฝงผู้มีบรรดาศักดิ์ตามหัวเมือง เพราะนับตั้งแต่การสลายตัวของกรุงศรีอยุธยา แล้ว ประสิทธิภาพในการควบคุมไพร่ก็สลายตัวไปด้วย เนื่องจากไพร่หลบหนีสงครามแตกกระจัดกระจาย บ้างก็ไปรวมตัวกันเป็นกลุ่มแล้วก็มีอิทธิพลในถิ่นนั้นขึ้น เป็นหัวหน้ากลุ่ม เพื่อป้องกันตนเองจากการถูกโจรผู้ร้ายเบียดเบียนในการยังชีพ รัฐบาลสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ไม่มีกำลังพอที่จะควบคุมไพร่เหล่านี้ มาอยู่ในควบคุมของรัฐได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงใช้วิธีให้เจ้าเมือง เกลี้ยกล่อมหรือขอให้ไพร่ที่หลบหนีอยู่คามป่าดง หรือ ผู้นำท้องถิ่นยอมเข้ามาอยู่ในสังกัดของเจ้าเมือง รัฐบาลกลางไม่มีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในการควบคุมไพร่ในหัวเมือง คงปล่อยให้ไพร่ส่วนใหญ่ เป็นไพร่สมสังกัดเจ้าเมือง ที่สามารถ เกลี้ยกล่อมไพร่ที่หนีอยู่คามป่าดง หรือผู้นำกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยให้ยอมอยู่ในควบคุม

³⁶ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.

2325-2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521), หน้า 131-135.

โดยยอมรับอำนาจท้องถิ่นของผู้นำกลุ่มเหล่านั้น เจ้าเมืองจึงมีไพร่สมอยู่ในความคุมมาก³⁷ เจ้าเมืองจึงมีอำนาจทางการเมืองอย่างมาก อย่างไรก็ตามในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ริเริ่มวิธีการสัก เลกแบบใหม่ขึ้น โดยใช้วิธีการสักหมายไว้ที่แขนของไพร่ วิธีการนี้ได้ใช้กันต่อมาในสมัยราชวงศ์จักรี³⁸ เป็นการสักเพื่อช่วยให้มูลนาย ควบคุมไพร่ได้ ถูกต้องตามกรรมสิทธิ์ของตน จะได้ไม่วิวาทแย่งชิงไพร่กัน และเป็นการป้องกันหลบหนีของไพร่ด้วย

เมื่อมีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปรามดาภิเษกขึ้น เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์จักรี ทรงแก้ปัญหาการควบคุมกำลังคนซึ่งไพร่ส่วนใหญ่เป็นไพร่สมกำลังของเจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงออกพระราชกำหนดสัก เลก และโปรดฯ ให้มูลนายเกลี้ยกล่อมไพร่ที่หลบหนีกระจัดกระจายอยู่ให้มารับการสักโดยไม่กำหนดว่า จะสักเป็นไพร่ชนิดใด ตามใจมูลนายเพื่อจูงใจมูลนายให้หาเลกมาสักได้มาก ๆ แต่การสักเลกครั้งนี้ไม่ได้ผลนัก เนื่องจากเจ้าเมืองไม่สนใจช่วยข้าหลวงในการเกลี้ยกล่อมไพร่ในเมืองของตนให้มารับการสัก จึงทำให้สักเลกไม่ได้ตามกำลังแท้จริงของมูลนาย จะเห็นได้จากกรณีขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กับ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (หนู) เรื่องสักเลก³⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงออกพระราชกำหนดหลายฉบับ เพื่อเป็นการเพิ่มไพร่หลวง

³⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65, หน้า 137-141

³⁸ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 48-49.

³⁹ ตรี อมาตยกุล (รวบรวม), เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: พิมพ์ในงานศพพลเอกเจ้าพระยามหินทรไชยวงศ์, 2505), หน้า 189.

เช่น พ.ศ. 2326 ฤกษ์เวลารับราชการของไพร่หลวงลงเหลือปีละ 4 เดือน โดยเข้า
เป็น 4 ผลัด⁴⁰ อีกทั้งกำหนดว่าไพร่สมจะฟ้องขุนนายต้อง เป็นไพร่หลวงจึงจะฟ้องได้⁴¹
เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทำราชการใกล้ชิดพระราชบิดา
มาตลอด บัญชาเกี่ยวกับการควบคุมไพร่ โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกา ดังที่กล่าวมาย่อมเป็นประสบการณ์ของพระองค์ จะเห็นว่า วรรณคดีที่
พระราชนิพนธ์และเขียนขึ้นโดยราชสำนักในสมัยของพระองค์ ได้ถ่ายทอดประสบการณ์
เกี่ยวกับความยากลำบากของไพร่หลวง ผู้ชายไทยจึงมักจะหลีกเลี่ยงการ เป็นไพร่หลวง
โดยการบวช ดังที่ปรากฏในขุนช้าง-ขุนแผน พระอาจารย์ของขุนแผนพยายามหน่วงเหนี่ยว
ขุนแผนไม่ให้สึกจากพระว่า

... ขราวาสนี้ชาติมันชั่ววันก	จะสึกไปให้เขาสักเองหรือหา
ข้อมือดำแล้วระกำทุกเวลา	ไหลกับน้ำแยกกันจนบรล้วย
ถ้าขุนนายรักมึงจะยังชั่ว	เอ็นดูตัวหาให้ทำการหนักไม่
แม้ชังก็จะใช้ให้เจ็บใจ	เลื่อยไม้ลากซุงสารหา... ⁴²

หรือในกฎหมายสักเลก ที่ออกมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ได้
กล่าวถึงปัญหาการหลบหนีของไพร่ การละเลยในการควบคุมไพร่ของขุนนาย การ

⁴⁰ กรมศิลปากร, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรการ 12" ใน เรื่องกฎหมาย
ตราสามดวง (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคุคคศึกษา, 2521), หน้า 720-721.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 706.

⁴² พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ขุนช้าง-ขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ
(กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2510), หน้า 130.

เบียดบังไพร่ของ เจ้า เมืองผู้มีบรรดาศักดิ์ และการตั้งช่องสุ่มผู้คนของ เจ้า เมือง⁴³ เป็นต้น

ประสบการณ์ดังกล่าวนี้ ย่อมเป็นปัจจัยหนึ่ง ที่นำไปสู่การดำเนินพระบรมราโชบาย ในการจัดระเบียบสังคม ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะเห็นว่าปัญหาการขาดประสิทธิภาพในการควบคุมไพร่ได้ถูกนำมาปรับปรุงแก้ไข ให้รัดกุมยิ่งขึ้นทันทีที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ จึงกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีประสบการณ์ เกี่ยวกับการควบคุมสังคมมาก่อนขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงได้ดำเนินการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุงการควบคุมไพร่ให้รัดกุม เช่นการออกพระราชบัญญัติตัดสิน เลก พระราชบัญญัติเรื่องช่วยไพร่หลวง เป็นต้น ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในเรื่องการดำเนินพระบรมราโชบาย ในการจัดระเบียบควบคุมสังคม ในบทความต่อไป

นอกจากประสบการณ์เกี่ยวกับการจัดระเบียบควบคุมสังคมแล้ว ประสบการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่ง ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ประสบพบเห็นมาอย่างใกล้ชิด คือ ความสัมพันธ์ระหว่าง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกากับตระกูลขุนนางและคหบดี โดยผ่านทาง การสมรส และระบบอุปถัมภ์⁴⁴ คือ ก่อน พ.ศ. 2325 ตระกูลที่จะเป็นราชวงศ์จักรีนั้นได้แต่งงานเข้าไปสัมพันธ์กับสกุลใหญ่ ๆ ที่สืบเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยา เช่น "สา" พระพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่งงานกับ เสม นุตรชาย สมุทกลาโหมวังหน้าสมัยอยุธยา"แก้ว" พระพี่นางเธอพระองค์น้อย

⁴³ เสถียร ลายลักษณ์, "กฎว่าด้วยไพร่สมกำลังแล เลขหัวเมือง" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 4, หน้า 27-29.

⁴⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 204-224.

ได้สมรสกับเจ้าขรรค์เงิน มุคร เศรษฐีเงินบ้านถนนคาล พระนครศรีอยุธยา มารดาของ เจ้าขรรค์เงิน เป็นน้องภรรยา เจ้าพระยาข่านาญบริรักษ์ เจ้าขรรค์เงินมีฐานะมั่งคั่งมาก ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเอง ทรงอภิเษกสมรส กับสตรีในตระกูลใหญ่ ที่สืบเชื้อสายมอญ⁴⁵ มีฐานะทาง เศรษฐกิจดีและมีอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่นแถบนั้น มักจะได้รับแต่งตั้ง เป็นเจ้าเมือง เช่น พระยาสมุทรสงคราม (แจ่มจันทร์) ในครั้งกรุงเก่า เป็นน้ำของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระยาอมรินทราภาย (เสม) ผู้ว่าเมืองราชบุรีสมัยอยุธยา บิดาของเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นหลานร่วมปู่ย่า กับ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี "กู" น้องสาวค่างมารดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้สมรสกับ "มุก" กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ผู้เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัตินิ (ผล) แห่งตระกูลพรหมณ์ ที่รับราชการ เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่มาหลายคน เจ้าพระยามหาสมบัตินิ เป็นอาของ เจ้าพระยาข่านาญบริรักษ์⁴⁶

จะเห็นได้ว่าสมาชิกในตระกูลที่จะเป็นพระราชวงศ์จักรีมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ กับตระกูลขุนนางเก่าสมัยอยุธยา กลุ่มต่าง ๆ อย่างกว้างขวางมาก่อน พ.ศ. 2325 และได้ถวายบุตรหลาน เข้ารับราชการฝ่ายในกับพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย เช่น เจ้าฟ้าหญิงทองคำ ธิดาของกรมพระเทพสุดาวดี (สา) เจ้าฟ้าฉิมใหญ่ ธิดาเจ้าพระยาจักรี และสมาชิกของตระกูล เช่น เจ้าพระยาสุรสีห์ยังได้ดำรงตำแหน่งที่มีอำนาจมากเพราะฉะนั้น ตระกูลที่จะเป็นราชวงศ์จักรีนี้จึง เป็นตระกูลที่เด่นที่สุดสมัยธนบุรี เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ ข้าราชการเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นทั้งญาติและมิตร เข้ามาฝากตัวในระบ

⁴⁵ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครงกระดูกในตู้. หน้า 7

⁴⁶ กศร. กุหลาบ กฤษณานนท์, มหามุขมาตยานุกุล ว่าด้วยลำดับวงศ์ตระกูล ขุนนางไทยทั้งสิ้นในแผ่นดินสยาม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามประเวท, รศ. 124), หน้า 26.

อุปถัมภ์มากขึ้น การรวมตัวกันของกลุ่มข้าราชการเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยา
ดังกล่าวนี้ มีผลให้ราชวงศ์จักรี ได้รับความสำเร็จในการสร้างอำนาจทางการเมือง

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระราชโอรสที่รับใช้
ทำราชการใกล้ชิดพระราชบิดา ย่อมได้เห็นการสร้างความสัมพันธ์ดังกล่าว เพราะการ
สร้างความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับขุนนางของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ก็อยู่บนรากฐานระบบเครือญาติและอุปถัมภ์ จะเห็นได้จาก เสนาบดีที่โปรดฯ แต่งตั้ง
จะเป็นพระญาติหรือข้าทูลวงเดิม เป็นส่วนใหญ่ ดังเช่น ดิศ มุนนาค บุตรเจ้าพระยา
มหาเสนา กับเจ้าคุณฉนวน เป็นลูกพี่ลูกน้องชั้นหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) เป็นน้องชาย อาชยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) สมุหพระกลาโหม เกี่ยวดองกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน-
ภาลัย ในฐานะพี่ชายน้ำเชื้อของ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าพระยามราช
(น้อย) เสนาบดีกรมเมือง เป็นพี่ชาย เจ้าจอมมารดาศรีใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าพระยาไกรโกษา (กร) เสนาบดีกรมพระคลัง เป็นข้าทูลวง
เดิมตั้งแต่ เป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมทูลวงอิสรสุนทร เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์
(แสง) สมุหกลาโหม เป็นราชินีถูกลบข้าง⁴⁵ พระยาศรีสุริยวงศ์ (สังข์) เจ้าพระยาพระคลัง
เป็นลูกพี่ลูกน้องในราชินีถูกลบข้าง⁴⁷ เป็นต้น ซึ่งบุคคลเหล่านี้ พระมหากษัตริย์ทรงคุ้นเคย
อย่างดี เป็นส่วนพระองค์ และทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้ว่า เป็นผู้จงรักภักดีต่อพระองค์ด้วย
จึง เป็นปัจจัยสำคัญต่อความมั่นคงทางการเมืองของสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นอย่างยิ่ง

3. ประสมการณ์ทางเศรษฐกิจ เศรษฐกิจในที่นี้การพิจารณาจะเป็นไปในด้าน
การค้าต่างประเทศ ซึ่งมีความสำคัญต่อรัฐยุคสมัยรัตนโกสินทร์อย่างมาก เพราะเป็นแหล่ง

45 ปิยนารถ มุนนาค, การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมใน
สังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. (กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหา
มหาวิทยาลัย, หน้า 174-175, 224

รายได้สำคัญ ที่รัฐจะนำไปใช้สร้างความมั่นคงของบ้านเมือง⁴⁸ เนื่องจากการสลายตัวของราชอาณาจักรอยุธยา ระบบราชการต่าง ๆ ได้สลายไปด้วย โดยเฉพาะการควบคุมแรงงานไพร่ ขาดประสิทธิภาพ⁴⁹ มีผลให้รัฐขาดรายได้ไปไม่น้อย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้อาศัยความร่วมมือและสนับสนุนจากพระบรมวงศานุวงศ์ พระญาติ และขุนนางผู้เกี่ยวข้อง ที่มีประสบการณ์ทางการค้าสำเภา เช่น พระสวามีของกรมสมเด็จพระศรีสุตดารักษ์ ซึ่งเป็นเศรษฐีชาวจีน มีเครือข่ายลิ้นแต่เป็นผู้ประกอบการค้า มีส่วนช่วยให้การทำการค้าสำเภาทงกับจีนสำเร็จยิ่งขึ้น⁵⁰ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระธิดาของกรมสมเด็จพระศรีสุตดารักษ์

ด้วยเหตุนี้ การค้าสำเภาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมีพระบรมวงศานุวงศ์ แสวงหาผลประโยชน์ จากการค้าสำเภาควบคู่ไปกับการค้าของหลวงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงอนุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ แฝงตัวทำการค้ากับจีนในระบบบรรณาการ เพื่อให้ได้อภิสิทธิ์ทางการค้า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้จัดสินค้าต่าง ๆ ฝากสำเภาหลวงเอาไปขายเมืองจีน แล้วซื้อสินค้าจีนกลับเข้ามาเป็นการทำการค้าส่วนพระองค์⁵¹ ทรงมีเรือสำเภาทำการค้า

⁴⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 256.

⁴⁹ เสถียร ลายลักษณ์, "กฎหมายชำระเลก" ใน ประชุมกฎหมายประจำศก, หน้า 3-7.

⁵⁰ บรรเจิด อินทจันทร์ยง (รวบรวม), "ขัตติยราชปฏิบัติ" ใน พงศาวดารกระซิบ (กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2521), หน้า 118-120.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

ค่างประเทศส่วนพระองค์หลายลำ⁵² ทรงทำการค้าด้วยพระองค์เอง จะเห็นได้ว่า ทรงควบคุมการจัดสินค้าลงเรือด้วยพระองค์เอง⁵³ นอกจากนี้พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วนใหญ่จะทำการค้าสำเภา เป็นการส่วนพระองค์ ดังเช่น กรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์⁵⁴ ทรงทำการค้าสำเภาตั้งแต่ยังเป็นเจ้าฟ้ากรมฟ้ากรมขุนเสนาอนุรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี⁵⁵ ก็ทำการค้ามาตั้งแต่ยังเป็นกรมขุนพิทักษ์มนตรี⁵⁶

กล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีภูมิหลังชาติกำเนิดเป็นตระกูลขุนนางคหบดี พระราชบิดา มีความสัมพันธ์กับพ่อค้าชาวจีนอย่างใกล้ชิด

⁵² "บัญชีสินค้าบรรทุกเรือกำปั่น และสำเภา ออกไปจำหน่ายที่เมืองกวางตุ้ง เชียงไฮ้" หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จศ. 1206 เลขที่ 49.

⁵³ "หนังสือหมื่นศักดิ์พลเสพ เจ้ากรมถึงพระยานครศรีธรรมราช เรื่องพระยานครหายป่วยแล้วมาเข้าเฝ้า และพระยาพงษ์นรินทร์ คุมสินค้าออกมาให้พระยานครช่วยจำหน่าย" หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ. 1180 เลขที่ 5.

⁵⁴ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ พระอนุชา ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่รับราชการคู่กันมา เป็นพระมัณฑุรใหญ่ พระมัณฑุรน้อย

⁵⁵ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี โอรส กรมพระศรีสุตารักษ์ กับเจ้าขรรค์เงิน เป็นน้องชายกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.

⁵⁶ "บัญชีสินค้าบรรทุกเรือกำปั่นและสำเภา ออกไปจำหน่ายที่เมืองกวางตุ้ง เชียงไฮ้" หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จศ.1206 เลขที่ จศ.1206 เลขที่ 49.

ทั้งในระบบเครือญาติ เช่น เจ้าขรรค์เงิน และอุภัยภักข์ เช่นจีนกุน⁵⁷ เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทำการค้าสำเภามาก่อนขึ้นครองราชย์ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและเป็นกำลังสำคัญของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อขึ้นครองราชย์นั้น ส่วนใหญ่ทำการค้าสำเภามาก่อน นับว่าประสบการณ์การค้าสำเภาเป็นประสบการณ์ธรรมดาและเป็นแหล่งรายได้ของตระกูลอยู่แล้ว ย่อมเป็นแนวทางในการหารายได้แก่ท้องพระคลังด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงอยู่ในฐานะที่พร้อมจะเปลี่ยนแปลง วิถีถือประโยชน์จากการค้าต่างประเทศได้เป็นอย่างดี มีผลให้ทรงนำความคิดใหม่ ๆ มาปรับปรุงเศรษฐกิจให้รุ่งเรือง เพื่อเพิ่มรายได้ไปใช้ในการสร้างเสริมความมั่นคงทางการเมืองของพระองค์และราชอาณาจักร

สถานการณ์ทางการเมือง

สถานการณ์ทางการเมือง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นับตั้งแต่พระองค์ขึ้นครองราชย์ จนเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2352-2367) เป็นเวลาประมาณ 15 ปี ได้มีสถานการณ์ทางการเมืองเกิดขึ้นแบ่งพิจารณาออกเป็นสถานการณ์ใหญ่ ได้ 2 ประการคือ สถานการณ์ทางการเมืองภายในราชอาณาจักร และสถานการณ์ทางการเมืองต่างประเทศ ดังจะพิจารณาแต่ละสถานการณ์ดังนี้

⁵⁷ กุน เป็นเศรษฐีค้าสำเภาที่มั่งคั่งคนหนึ่ง เดิมเคยมีนิวาสถานอยู่บ้านปรกปากคลองแม่กลอง ฝั่งเหนือฝั่ง เมืองสมุทรสงคราม จึงทำให้คุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตั้งแต่สมัยยังอยู่มหาวา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์จักรี กุน ก็เป็นผู้คุ้นเคย เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทใน พระยารัศมิ์กุล อุดมย์ภักดี (เรียบเรียง), ลำดับสกุล เก่าบางสกุล (กรุงเทพฯ: หอพระสมุด, 2483 - 2480).

1. สถานการณ์ทางการเมืองในพระราชอาณาจักร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางมีบทบาทและอำนาจอย่างมาก อาจจะเป็นเนื่องจาก ความสัมพันธ์นั้น อยู่บนพื้นฐานของระบบ เครือญาติ และระบบอุปถัมภ์ที่พึ่งพาอาศัยทาง การเมือง และเศรษฐกิจกันมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อำนาจของกรมพระราชวังบวรมหา สุรสีหนาท ซึ่งเป็นผู้ที่มีความสามารถ และบทบาทสำคัญในการทำสงครามป้องกัน และสร้าง เสริม ความเป็นปึกแผ่นของราชอาณาจักรที่ฟื้นตัวใหม่ ตลอดมา ซึ่งทางฝ่าย พระราชวังบวรสถานมงคล มักจะรู้สึกภาคภูมิใจ ขึ้นชื่อว่า กรมพระราชวังบวรมหา- สุรสีหนาท มีความสามารถดีกว่าวังหลวงทุกอย่าง วังหลวงจึงเกรงใจและยกย่องว่า เป็นหลักสำคัญของบ้านเมือง⁵⁸ จะเห็นได้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปราบดาภิเษก ขึ้น เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ทรงมอบอำนาจให้กรมพระราชวังบวรมหา สุรสีหนาทตั้งข้าราชการวังหน้าเอง⁵⁹ อาจจะเป็นเนื่องจากการจลาจลล้มอำนาจพระเจ้า กรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2325 นั้น ไม่ใช่เป็นความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพียงพระองค์เดียว แต่เป็นความสำเร็จที่ร่วมกันของตระกูล ที่จะเป็นราชวงศ์จักรี และกลุ่มขุนนางข้าราชการ เชื้อสายขุนนางสมัยอยุธยาที่เลือก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นผู้นำ จึงต้องแบ่งสรรอำนาจกันตาม ความสำคัญของแต่ละบุคคล ในระยะแรกของรัชกาล บรรดาขุนนางที่ได้อำนาจทางการเมือง ก็เป็นกลุ่มเชื้อสายขุนนางเก่าสมัยอยุธยา ที่เข้าฝักตัวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า- จุฬาโลก มาตั้งแต่สมัยยังไม่ได้ปราบดาภิเษก⁶⁰ เป็นเหตุให้ตระกูลผู้สืบเชื้อสายขุนนางเก่า มีโอกาสสร้างอำนาจของตระกูลสืบต่อกันมาเหมือนบรรพบุรุษ ได้อีกครั้ง

⁵⁸ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร เทวีและพระราชวิจารณ์ รัชกาลที่ 5, หน้า 316-322.

⁵⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 20.

⁶⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 204-222

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2352 นั้น พระองค์คงจะมีฐานอำนาจทางการเมืองกับคงพอสมควร จึงเป็นที่ยอมรับของขุนนาง เพราะในสมัยนั้น การขึ้นครองราชย์ ของพระมหากษัตริย์ไม่มีระเบียบกฎเกณฑ์ไว้นั่นเอง ว่าผู้สืบราชสมบัติจะต้อง เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล⁶¹

ฉะนั้นกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อขึ้นครองราช - สมบัติก็มีอำนาจทางการเมืองอย่างมั่นคง กว่าพระบรมวงศานุวงศ์อื่นๆ แต่สิทธิธรรมใน การขึ้นครองราชย์ยังไม่สมบูรณ์เด่นชัด ดังนั้น เมื่อพระยาอนุชิตราชาได้พูลเกล้าถวายหนังสือที่พบ ที่ค้นเจอ ในพระบรมมหาราชวัง แจ้งข่าวว่า ขุนนางบางกลุ่ม ร่วมกับพระราชโอรส พระราชธิดา ของพระเจ้ากรุงธนบุรี สนับสนุนให้พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนภครัตนอุทิต พระราชโอรสพระเจ้ากรุงธนบุรี กับพระราชธิดาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา ให้กระทำการชิงราชสมบัติ⁶² หรือที่ กรมหลวงนรินทรเทวีบันทึกไว้ว่า "จะเกิดศึกกลางเมือง"⁶³

จากสถานการณ์ดังกล่าวนี้ ประกอบกับประสมการณ์ทางการเมือง ที่พระบาทสมเด็จพระ - พระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ประสมมาก่อนขึ้นครองราชย์ ย่อมทำให้พระองค์ต้องดำเนิน พระบรมราชาบายควบคุมบทบาท อำนาจ ของพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางด้วยวิธีการ

⁶¹ สมเด็จพระญาณสิริฐานานุกรม วัดดุสิต และ สมเด็จพระญาณสังวรญาณรังษี, สาส์นสมเด็จ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำชูสุสภา, 2504), หน้า 33-34.

⁶² "คู่อักษร เจ้าพระยาจักรีถึง เจ้าประเทศราชว่าด้วยหม่อมเหม็น เป็นกบฏ." หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ. 1171 เลขที่ 1/1

⁶³ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และ พระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5, หน้า 27.

ต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้น เพื่อสร้าง เสริมความมั่นคงทางการเมือง
ของราชวงศ์จักรี ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในโอกาสต่อไป

2. สถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ รัชกาลพระบาทสม

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย บัญชาการ เมืองกับประเทศเพื่อนบ้าน เปลี่ยนแปลงไปจาก
รัชกาลพระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา ซึ่ง เคยเผชิญกับการทำทลายจากศูนย์อำนาจ
ทางการเมืองที่เข้มแข็ง เพียงศูนย์อำนาจเดียวคือ "พม่า" แต่ในรัชกาลนี้ "ญวน" โดยการนำ
ของ พระเจ้าเวียงคตยามาลอง หรือ อองเชียงสือ สามารถรวบรวมกำลังปราบกบฏโคเชิน
ได้สำเร็จ ตั้งจักรวรรดิขึ้น เป็นปีกแผ่นดินอีกครั้งหนึ่ง ในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกา ดั่งคิ้วเป็นศูนย์อำนาจที่เข้มแข็งขึ้นใหม่อีกศูนย์หนึ่งและ เข้าแทรกแซงทางการเมือง
ภายใน เมือง เขมร ประเทศของไทย โดยส่งกองกำลังไปปลดเจ้าเมืองพุทโธมาศออกแล้ว
ตั้งขุนนางญวนขึ้นปกครอง เมืองพุทโธมาศแทน ทำให้แทรกแซงแพร่อิทธิพล เข้าสู่เขมรได้
มากขึ้น

กล่าวได้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นครองราชย์นั้นไทย
ได้เผชิญกับสถานการณ์คล้าย เป็นการหยั่งท่าทีจากพม่าและญวน ทั้งนี้ ดังจะแยกพิจารณา
รายละเอียดของแต่ละสถานการณ์ดังนี้

พม่า หลังจากที่พระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคตได้ 2 เดือน
พม่ายกกองทัพมาตีหัว เมืองภาคใต้ชายฝั่งทะเลตะวันตกของไทยทั้งทางบกและทาง เรือ
โดยกองทัพพมของพม่า เข้าตี เมืองระนอง ชุมพร เจ้าเมืองแจ่มมากกรุงเทพฯ โปรดฯให้
สมเด็จพะอนุชากรมหลวงมหาเสนาอนุรักษ์ ยกกองทัพไปช่วยทางบก กองทัพไทยสามารถ
ขับไล่พม่าออกจากระนองและชุมพรได้

ส่วนกองทัพเรือของพม่า ยกเข้าตีตะกั่วพม่า ตะกั่วทุ่ง สามารถตีเมือง
เหล่านั้นได้โดยง่าย เพราะราษฎรหลบหนีเข้าป่า ทั้งเมืองร้างไว้ พม่าจึงยกไป

ดี เมืองกลาง⁶⁴ เมืองหน้าด่านภาคใต้ทางด้านชายฝั่งทะเลตะวันตกที่สำคัญของไทย เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ⁶⁵ พระยาถลางแจ้งข่าวเข้าไป กรุงเทพฯ พร้อมกับเกณฑ์ผู้คนรักษาเมืองไว้อย่างแข็งขัน พม่าไม่สามารถตีได้จึงทำ ญายตอยท์พกลับ ทางเมืองถลางเห็นพม่าตอยท์พกลับ จึงปล่อยราษฎรออกจากค่าย เพื่อหาเสบียงอาหาร พม่ารวบรวมกำลังทั้งหมดย้อนกลับมาตีเมืองถลางอีก เมืองถลาง เรียกเกณฑ์ผู้คนได้ไม่เต็มเหมือนครั้งแรก จึงไม่สามารถรับศึกพม่าได้

ฝ่ายกรุงเทพฯ เมื่อทราบว่าพม่าตีหัวเมืองถลาง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯให้ พระยาทศโยธา กับ พระยาราชประสิทธิ์ กุมกองทัพ เมืองไชยา ไปช่วยเมืองถลาง โปรดฯให้ เจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นแม่ทัพ มี พระยาท้ายน้ำเป็นกองหน้า ยกทัพลงไปเมืองนครศรีธรรมราชสมทบกับทัพเมืองนครศรีธรรมราช ไปช่วยเมืองถลาง อีกทัพหนึ่ง โปรดฯให้ เจ้าพระยาพลเทพ และ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นแม่ทัพหลวงยกไปรักษาสถานการณ์ที่เมืองเพชรบุรี ถ้าหากมีศึกหนักให้ยกกองทัพหนุนไปช่วย

เมื่อกองทัพเจ้าพระยายมราช (น้อย) กับกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชยก ไปถึงเมืองศรีนครฯ ประสพปัญหา ไม่มีเรือพอที่จะขนถ่ายกำลังพลข้ามไปช่วยเมืองถลาง จึงต้องหยุดตั้งทัพที่เมืองศรีนครฯ หาเรือจากราษฎร และค่อแพ

⁶⁴ "สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองทั้ง 5 เรื่องพ่ายกทัพมาตี เมืองถลาง," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนิตยสารที่ 2 จศ.1171 เลขที่ 3/1-3/5

⁶⁵ กรมศิลปากร, พระยาราชกะปิเด็น (พราวนซิสไลท์) ผู้สำเร็จราชการ เกาะปรีนส์ออฟเวลส์, แพลโคย นันทา วราเนติวงศ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2517) หน้า 15-16.

การรับศึกพม่าครั้งนี้ ทำให้เห็นข้อบกพร่องและความประมาทของเจ้าเมือง เป็นอย่างยิ่ง จะเห็นได้ว่า ความเมืองใหญ่ เช่นเมืองหัทธอง เมืองสงขลาไม่มีปืนใหญ่ใช้ ปืนที่จะใช้ในการรบก็มีน้อย เรือจะใช้ลำเลียงพลไม่มี⁶⁶ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ต้องขอความช่วยเหลือจาก พระยากระปิตัน แห่งเกาะหมาก(ปีนัง) ฉะนั้นกว่าจะยกทัพไปช่วยเมืองถลาง พม่าก็สามารถตีเมืองถลางได้เสียก่อน

ปัญหาความไม่พร้อมด้านกำลังคน อาวุธ เรือที่ใช้ในการรบ คราวนี้ชี้ให้เห็นถึงจุดบกพร่องของกองทัพไทย เจ้าเมืองประมาท ไม่เอาใจใส่เตรียมเสบียงอาหาร กำลังอาวุธ เรือรบไว้ให้พร้อม เมืองถลางจึงถูกพม่าทำลายเสียหายอย่างมาก ไม่สามารถที่จะปรับปรุงให้เป็นเมืองหน้าด่านดั้งเดิมได้ภายในระยะเวลา 3-4 ปี⁶⁷ กวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินไปได้มากมาย

จากสถานการณ์ศึกถลางครั้งนี้ ประกอบกับประสมการณ์ทางทหารทำให้ทรงเห็นว่ากองทัพไทยมีข้อบกพร่องในด้านอาวุธ เเสบียงอาหาร และหาหนะ เจ้าเมืองกรมการประมาทไม่ได้เตรียมพร้อมไว้⁶⁸ อีกประการหนึ่งในการรบคราวนี้ไทยใช้วิธีการไปประชุมทัพกันอยู่ที่เมืองตรงแห่งเดียว จึงประสบปัญหาเสบียงอาหารไม่พอเลี้ยงกองทัพ และถ้าหากข้าศึกตัดเส้นทางขนส่ง เเสบียงอาหารจากเมืองตรง ก็จะทำให้เกิดผลเสียให้แก่ราชการยิ่งขึ้น ที่สำคัญ

⁶⁶ "สำเนาใบบอกพระยานคร เรื่องส่งพม่าที่จับได้ เข้ามายังกรุง," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนครศรีธรรมราชที่ 2 จศ.1171 เลขที่ 2/1-2/2.

⁶⁷ "หนังสือนายสั่งจางวางถึงขุนนครศรีธรรมราช เมืองนคร เรื่องพระยานครจะขอตั้งเมืองถลางและสักเลก," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนครศรีธรรมราชที่ 2 จศ.1174 เลขที่ 4.

⁶⁸ "กฎกลาโหมให้แก่พระบริรักษ์ภูเบศร์พระยานครศรีธรรมราชว่าด้วยการรักษาเมือง," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุนครศรีธรรมราชที่ 2 จศ.1173 เลขที่ 1 ก/2.

ก็คือเมืองกลางซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญทางภาคใต้ได้ถูกทำลายเสียหายมาก จำเป็นต้องสร้างเมืองหน้าด่านใหม่

ฉะนั้นกล่าวได้ว่า จากสถานการณ์ และประสบการณ์ทางการทหารที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงประสมมาเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้พระองค์ดำเนินพระบรมราโชบายเตรียมการป้องกันประเทศโดยเน้นการสร้างความมั่นคงทางทหารตามหัวเมืองยุทธศาสตร์ หรือเมืองหน้าด่านรับศึก

พ.ศ. 2353 ปีที่ 2 ของรัชกาล ญวนส่งทูตเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกา และเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ พร้อมกับถวายพระราชสาส์นขอเมืองหุทไธมาศ ซึ่งเป็นเมืองเขมรที่เคยขึ้นกับญวนมาก่อน เมื่อญวนรวมตัวกันเป็นปีกแผ่นดินแล้วจึงอยากได้เมืองหุทไธมาศคืนจากไทย ซึ่งในขณะนั้นญวนได้เข้าไปมีอิทธิพลเหนือเมืองหุทไธมาศแล้วจะเห็นได้จากญวนสามารถปลดเจ้าเมืองหุทไธมาศออกแล้วตั้งขุนนางญวนขึ้นทำการปกครองแทนก่อนแล้วจึงส่งพระราชสาส์นมาขอเมืองหุทไธมาศ⁶⁹

กล่าวได้ว่า ญวนมีนโยบายขยายอิทธิพลเข้าสู่เขมร เมืองประเทศราชของไทย เพราะเมืองหุทไธมาศ ซึ่งญวนเรียกว่า "เมืองฮาเตียน" ตั้งอยู่ริมทะเลปากคลองสัดเข้าสู่เขมรได้ใกล้และสะดวก ฝ่ายใดเข้าไปมีอำนาจเหนือเมืองหุทไธมาศได้ ก็จะขยายอำนาจเข้าสู่เขมรได้ง่าย และสามารถป้องกันอิทธิพลของศูนย์อำนาจอื่นมิให้ขยายอำนาจเข้าสู่เขมรได้ง่าย ๆ ด้วย⁷⁰ ที่สำคัญเมืองหุทไธมาศเป็นเมืองต่อแดนญวน อยู่ใกล้ญวนมากกว่าไทย

⁶⁹ "พระราชสาส์นไปมากับกรุงเวียตนาม," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1173 เลขที่ 18-19.

⁷⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 118-119.

ญวนจึงเข้าไปแทรกแซงทางการเมืองได้ง่าย นับว่าเป็นภาระหนักของไทยในการที่จะรักษาเมืองพุทไธมาศให้พ้นจากอิทธิพลของญวนได้

นอกจากนี้ญวนยังให้ความช่วยเหลือทางการทหารแก่สมเด็จพระอุทัยราชา กษัตริย์เขมร โดยการส่งกองทัพญวนเข้าไปในเขมร แต่ส่งพระราชสาส์น ถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กราบขูลชี้แจงการยกทัพญวน เข้าไปประจำอยู่ในเขมร เพราะเขมรเกิดปัญหาความไม่สงบ ทางกรุงเทพฯ ก็กำลังมีศึกสงคราม ญวนซึ่งอยู่ใกล้ และมีสัมพันธไมตรีกับกรุงเทพฯมานาน ก็ไม่สามารถนิ่งดูตายอยู่ได้ จึงได้ยกทัพเข้าไประงับเหตุให้⁷¹ จะเห็นว่าการแข่งขันอำนาจกับญวนนั้นไม่ใช่เป็นการใช้กำลังทหารแต่เป็นการแข่งขันทางการเมือง เหตุ เนื่องจากพระราชสาส์นที่ไปมาถึงกันนั้น เต็มไปด้วยข้อราชการที่แสดงถึงขั้นเชิงในการดำเนินนโยบายทางการเมือง ระหว่างประเทศทั้ง 2 โดยยินยอมบนความสัมพันธทางการทูต

สถานการณ์ทางการเมืองที่สำคัญ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อีกประการหนึ่งคือ ความไม่สงบใน เมืองประเทศราช รอบพระราชอาณาจักร⁷² ดังนี้

กรณีเมืองเขมร เจ้านายเขมรแตกแยกออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายนิยมไทย ได้แก่กลุ่มนักกองสงวน นักกองอ้อม⁷³ ฝ่ายหนึ่ง กับ ฝ่ายนิยมญวน คือ กลุ่มสมเด็จพระอุไทยราชา

⁷¹ "พระราชสาส์นพระเจ้าเวียงคานมาลอง อธิบายเรื่องเจ้าเมืองโขงอ่อนยกทัพไปรักษาเมืองเขมร." หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1171 เลขที่ 19.

⁷² "กฎกลาโหมให้แก่พระบริรักษ์ภูเบศร์ พระยานครศรีธรรมราชว่าด้วยการรักษาบ้านเมือง," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1173 เลขที่ 1 ก/2.

⁷³ สมเด็จพระนารายณ์ราชา มีบุตร 5 คน คือนักกองจันทร์ (สมเด็จพระอุไทยราชา) นักกองพิม, นักกองสงวน มารดาเดียวกัน นักกองคัง นักกองอ้อม มารดาเดียวกัน.

ซึ่งเจริญพระชนษาที่เมือง เขมร จึงไม่ค่อยใกล้เคียงกับทางกรุง เทพามากนัก พระองค์จึงไม่
 ค่อยอ่อนน้อมต่อกรุง เทพเหมือนกษัตริย์เขมรองค์ก่อน ๆ จะเห็นได้จากพระองค์หาทาง
 ที่จะขอเมือง พระตะบอง เสียมราฐ สวายจิต ที่สมเด็จพระนารายณ์ราชายกให้ไทยคืน⁷⁴
 เมื่อไม่ได้ดังที่คิดไว้ จึงหันไปสร้างความสัมพันธ์กับญวนเพื่อหวังพึ่งญวน เมื่อพระบาทสมเด็จ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต สมเด็จพระอุไทยก็ไม่ลงมาถวายบังคมพระบรมศพ
 และเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความประเพณีสำหรับ เมืองประเทศราช
 เพียงแต่แต่งให้พนักงาน และพระราชวงศ์ลงมาแทน เมื่อพระบาทสมเด็จระพุทธเลิศหล้า-
 นภาลัย มีศุภอักษร ให้เกณฑ์กองทัพเมืองเขมร ลงไปช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอุไทยราชา
 กลับนิ่งเฉย พระราชวงศ์และขุนนางทางเขมรฝ่ายนิยมไทย จะเกณฑ์กองทัพมาช่วยตามเกณฑ์
 สมเด็จพระอุไทยราชาไม่พอพระทัย เป็นปัจจัยหนึ่งนำไปสู่การจลาจลขึ้นในเมืองเขมร
 สมเด็จพระอุไทยราชา สั่งจับและประหารชีวิต พระยาจักรี และพระยากลาโหม ขุนนาง
 เขมรฝ่ายนิยมไทย พระยาลังคโลกหนีเข้ามาพึ่งไทย⁷⁵ สมเด็จพระอุไทยราชาเกรงว่า
 กองทัพไทยจะขึ้นไปปราบจลาจลในเขมร จึงขอกองทัพญวนเข้าไปช่วยปราบจลาจล ซึ่งเป็น
 โอกาสอันดีที่ญวนจะได้เข้าไปมีอิทธิพลในเขมรมากขึ้น โดยส่งทหาร 5,000 คน ไปอยู่ที่
 เกาะจีน ใกล้เมืองหฺทไอเพชรันท์⁷⁶ สมเด็จพระอุไทยราชาอาศัยกองทัพญวนยกทัพไปจะ

⁷⁴ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์
รัชกาลที่ 5, หน้า 233 - 235.

⁷⁵ "พระราชสาส์นถึงพระเจ้าเวียตนามยาลอง เรื่องพระอุไทยราชาวิวาทกับ
 พนักงานสงวน," หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1173 เลขที่ 18/1.

⁷⁶ "หนังสือเจ้าพระยาจักรี ถึงพยานครราชสีมา เรื่องญวนมาอยู่ที่หฺทไอเพชร,"
 หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ.1172 เลขที่ 8/2.

ดี เมืองพระตะบอง หัวเมืองเขมรที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้นวมกเป็น
ดินแดนไทย⁷⁷ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดำเนินพระบรมราโชบาย
ทางการเมืองด้วยวิธีการต่าง ๆ ทั้งวิธีการแทรกแซงทางการเมือง และกำลังทหาร
ความลักษณะของสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อการรักษาอำนาจ และอิทธิพลของไทยเหนือเขมร

กรณีหัวเมืองประเทศราชภาคใต้ พ.ศ. 2354 เมืองกลันตันทะเลาะวิวาทกับ
เมืองศรีลังกา⁷⁸ พ.ศ. 2356 เกิดจลาจลในปัตตานี⁷⁹ พ.ศ. 2363 เจ้าพระยา
ไทรบุรี เป็นกบฏ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต้องใช้วิธีการใช้กำลังปราบปราม⁸⁰

สถานการณ์ทางการเมืองดังกล่าวมานั้น ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย จำเป็นต้องดำเนินพระบรมราโชบายรักษาอำนาจเหนือหัวเมือง
ประเทศราชไว้ ด้วยวิธีการต่าง ๆ ทั้งในลักษณะโอนอ่อนผ่อนปรน และการใช้กำลังทหาร
แล้วแต่กรณีและสถานการณ์ โดยยึดหลัก รักษาความเป็นเจ้าประเทศราชของเมืองเหล่านั้นไว้

⁷⁷ “พระราชสาส์นตอบฉนวนเรื่ององจันทร์เป็นกบฏ” หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุ
รัชกาลที่ 2 จศ. 1177 เลขที่ 5.

⁷⁸ “หนังสือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงพระยานครศรีธรรมราช เรื่อง เมืองกลันตัน
ถวายดอกไม้เงินทอง และให้จัดการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทเรื่อง เมืองกลันตัน” หอสมุดแห่งชาติ,
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ. 1173 เลขที่ 6.

⁷⁹ “ท้องตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนา ถึง พระยาศรีธรรมโศกราช ให้พระยา
สุรสงครามเป็นกรรมการไประงับเหตุ เรื่องหลวงยาโกย หลวงมังสุ วิวาทกับหลวงนิยกัง”
หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ. 1175 เลขที่ 8.

⁸⁰ “ท้องตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี ถึงหลวงพรหมเสนา กับหลวงเทพเสนา
กรรมการ เมืองนคราโปรดเกล้าให้เลื่อนพระยานครา เป็น เจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช
หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จศ. 1184 เลขที่ 11.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้ จะเห็นได้ว่า ภูมิหลังชาติกำเนิดและสถานภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ส่งเสริมให้พระองค์ได้เรียนรู้และสร้างเสริมประสบการณ์ในชีวิตอย่างกว้างขวาง ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งประสบการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น ทั้งการเมืองภายในพระราชอาณาจักร เกี่ยวกับปัญหาการสืบราชสมบัติ และความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ การก่อจลาจลในเมืองประเทศราช เขมร บัดดาบตี ตลอดจนพฤติกรรมอันไม่น่าไว้วางใจของเมืองประเทศราช เช่นการเผชิญหน้ากับการรุกรานของพม่า การแข่งขันอำนาจกับญวนในประเทศราชเขมร เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงกำหนดพระบรมราโชบายทางการเมืองต่าง ๆ ได้เหมาะสมกับสถานการณ์ และเอื้อประโยชน์คือความมั่นคงทางการเมืองของสถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชอาณาจักร